Türkiye'de Bölgesel Farklar

Alpay Filiztekin
Sabancı Üniversitesi

1. Giriş

Cumhuriyetin ilk yıllarından bu yana Türkiye'de çok değişik iktisat politikaları uygulanmış olsa da, bölgesel kalkınma konusu tüm bu politikaların içinde hep yer ala gelmiştir. 1960'larda uygulanan planlı kalkınma çabaları içerisinde bölgesel sorunlara önem atfedildiği gibi, bugün Avrupa Birliği'ne üyelik çabaları içerisinde de bölgeler arası farklar önemli bir tartışma konusu olarak durmaktadır. Ne var ki, bütün bu politika önermelerine, tartışmalara ve çabalara rağmen Türkiye'de bölgeler arasında ciddi gelişmişlik farklar hâlâ oldukça büyüktür.

Bölgesel eşitsizlikler, birçok ekonomik sosyal ve siyasi sorunu da beraberinde getirmektedir. Öncelikle, bölgeler arasında çok ciddi farkların bulunması ekonominin etkin çalışamadığının bir göstergesidir. Örneğin, işsizlik oranları arasındaki büyük farklar, birçok bölgede önemli bir kaynağın, emeğin, gereksizce heba edildiğine işaret etmektedir. Bu problemin dengeli bir çözümü, gelişmiş bölgelere doğru hızlı göçler sonucu çok ağır bedel taşıyan 'metropoller' yaratılmasını da engelleyecektir. Her şeyin ötesinde, uzun süredir var olan bölgesel eşitsizlikler toplumdaki adalet duygusunu da zedelemektedir. Birçok yörede insanların iş bulma beklentileri, gelişmiş bölgelerden çok daha düşüktür. Karamsarlık ve yılgınlık, özellikle de genç nüfus arasında, yayılmakta, bu da çok daha büyük sosyal ve siyasi sorunlara neden olmaktadır. Gelecek beklentisi olmayan insanların, kendilerine yatırım yapma şevki kalmamakta, eğitime atfedilen değer düşmektedir. Eğitimsiz kitlelerin iş bulma şansları daha da azalmakta ve sorun sarmal biçimde aratarak sürmektedir. Öte yandan çalışarak kazanma imkânı kalmayan insanların haksız kazançlara yönelmeleri kaçınılmaz hale gelmektedir. Bu durumda da, çalışan insanların haklarını almaları, kamu kaynaklarının adil dağılımı mümkün olamamakta, adalet duygusu kaybı iş ve aş sahibi nüfusa da sirayet ederek, karşılıklı güvensizlik ortamını körüklemektedir.

Bu çalışmada Türkiye'de bölgesel farklar konusunda, aslında yeni bir şey söylenmemektedir. Özellikle son yıllara ait bölge temelli veriler maalesef ya yoktur, ya da var olanlar dağınık ve tutarsız bir biçimdedir. O nedenle, bölgeler arasındaki farklar belirli bir çerçeve içerisinde ele alınarak, bunların göreli önemi ve birbirleriyle bağıntıları üzerinde durulacaktır. Çalışmanın ikinci kısmında ise bölgesel farkları açıklamaya çalışan kuramlar ve bu kuramların önermeleri kısaca tartışılacaktır.

2. Bölgeler Arası Gelir Farkları ve Bir Ayrıştırma

Bölgeler arasında gelir farklarını ölçmek üzere genellikle il içerisinde yaratılan katma değer verileri kullanılmaktadır. Ancak Türkiye İstatistik Kurumu 2001 yılından sonra bu verileri yayınlamamaktadır. O nedenle de çalışmada en son yıl olarak 2000 yılı verileri kullanılmıştır. Bu dönemden öncesine ait il düzeyinde üretim verileri 1975 yılına kadar geri gidebilmektedir. Ancak 1980 yılında

Türkiye'nin ithal ikameci politikaları terk ederek dışa açık, liberal politikalara yönelmesi, üstelik 1975-1980 yılları arasının ödemeler dengesi güçlüğü içerisinde geçmiş olması, ek beş yıllık bilginin, iki dönemin karşılaştırılmasında kullanılabilirliğini kısıtlamaktadır. Sonuç olarak, 1980 öncesi iktisadi politikaların bölgesel farklar konusunda Türkiye'yi getirmiş olduğu nokta 1980 verileri ile sabittir. Burada, daha çok son dönemdeki gelişmeler ve 2000 yılı itibarı ile varılan durum anlatılmaktadır. Ayrıca, çalışmanın içerisinde yer kazanmak üzere kimi tablolar İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması'na (İBBS) göre Düzey 1 bölgeleri için toplulaştırılmış olarak verilmektedir.

2.1. Bölgeler Arası Gelir Farkları

Bu veriler kullanılarak hazırlanan Tablo 1'de bölgeler arası kişi başı gelir farkları verilmektedir. Birçok çalışmada bu veriler kullanılmakla beraber özel ve kamu transferleri nedeni ile il katma değerini (İKD) bir ilin geliri olarak ele almak çok doğru olmayacaktır. Ancak Filiztekin (2008) çalışmasında, hane halkı tüketim anketinden elde edilen kişisel gelir verileri ile yapılan karşılaştırma genel olarak İKDnin kullanılabilir olduğunu göstermektedir.

Tablo 1: İBBS-Düzey 1 Bazında Bölgesel Kişi Başına Katma Değer

	Göreli Kişi Başına İKD (Türkiye=1)		**Yıllık Büyüme Oranı (%)**
	1980	**2000**	
Türkiye*	***1.106,4***	***1.649,2***	***2,00***
İstanbul	1,83	1,58	1,26
B. Marmara	1,15	1,15	2,02
Ege	1,24	1,16	1,67
D. Marmara	1,36	1,49	2,44
Batı Anadolu	1,03	1,11	2,39
Akdeniz	1,00	0,93	1,63
Ort. Anadolu	0,66	0,69	2,27
B. Karadeniz	0,83	0,79	1,74
D. Karadeniz	0,63	0,60	1,75
KD. Anadolu	0,42	0,37	1,38
OD. Anadolu	0,50	0,43	1,23
GD. Anadolu	0,54	0,50	1,65

** (1987 fiyatlarıyla, YTL)*

Tablo'da 2000 yılı kişi başı geliri Türkiye ortalamasının altında ve üstünde olan bölgeleri ayırmak üzere tamamen keyfi bir çizgi çekilmiştir. Bununla beraber bu keyfi çizgi, coğrafi olarak bölgeleri de ikiye ayırmaktadır. Ülkenin batı ve kuzeybatısında yer alan bölgelerin doğu ve kısmen de olsa güneyinde yer alan bölgelerden göreli olarak daha zengin olduğunu göstermektedir. Örneğin, Kuzeydoğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Ortadoğu Anadolu bölgelerinde 2000 yılı kişi başına düşen gelir Türkiye ortalamasının yarısından daha az, İstanbul'un ise üçte birimden daha azdır.

Şekil 1: Türkiye Ortalamasına Oranla Kişi Başına İl Katma değeri, 2000

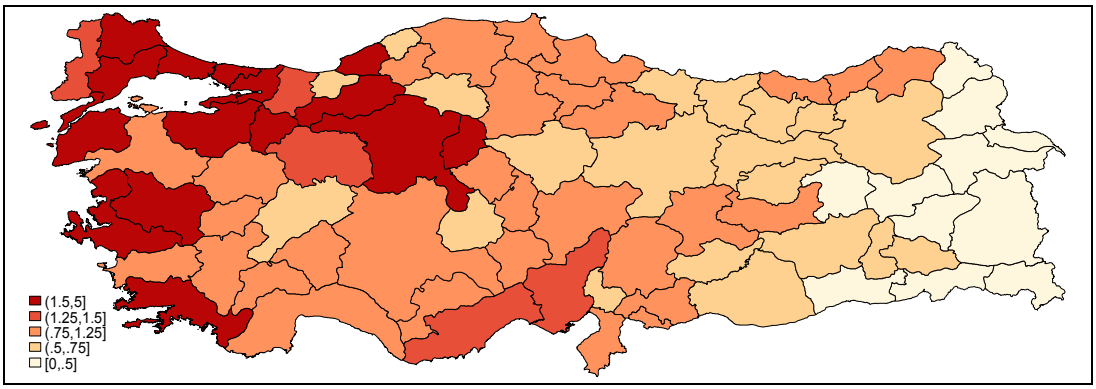

Aynı gözlem 1980 yılı için de geçerlidir. Başlangıçta yoksul olan bölgeler yoksul, daha varsıl olan bölgeler ise varsıl olmaya devam etmektedir. Şekil 1'de de gösterildiği gibi illerin sıralamasında da çok büyük bir değişiklik olmamıştır. Bir başka deyişle, geçen yirmi yıllık süre içerisinde bölgeler arasında önemli bir yakınsama olmamıştır. Bu konuda yapılan ayrıntılı bir çok çalışma bulunmaktadır (Filiztekin, 1998; Temel, Tansel ve Albersen, 1999; Altınbaş, Doğruel ve Güneş, 2002; Gezici ve Hewings, 2004; Karaca, 2004; ve Erlat, 2005; sadece birkaç örnek olarak sayılabilir). Farklı yöntemler ve farklı dönemler kullanmakla beraber, bütün bu çalışmaların ortak sonucu, şekilde görülen resmi destekler biçimde, *mutlak yakınsama*nın Türkiye'de geçerli olmadığı yönündedir.

Şekil 2: İller Arası Yakınsama

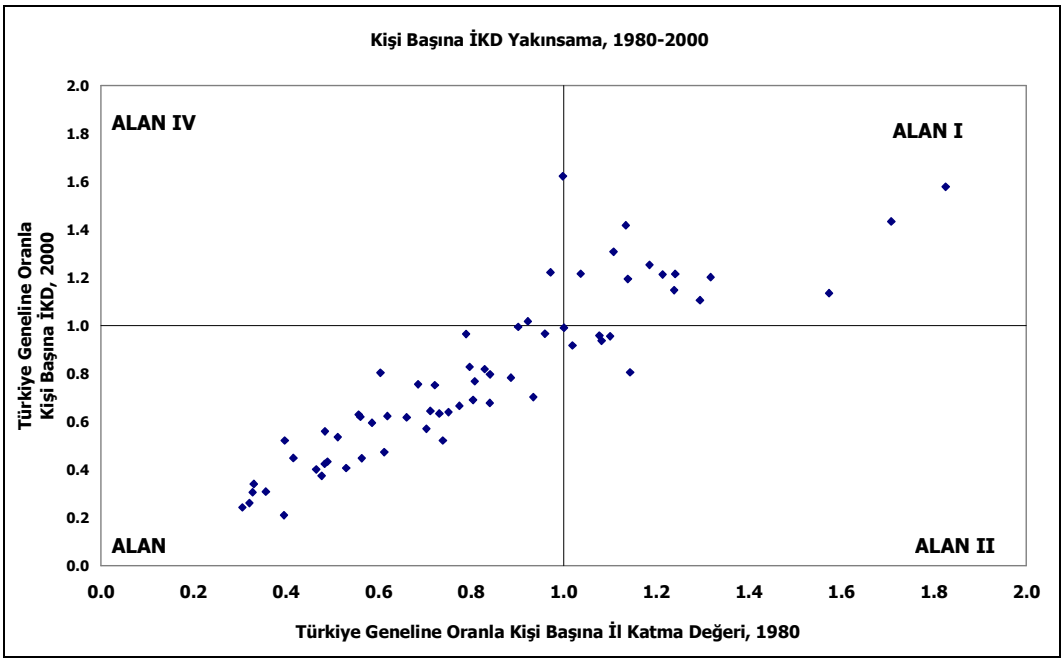

2.2. Bölgeler Arası Gelir Farkları İçin Bir Ayrıştırma

Bu yakınsama eksikliğinin nedenlerini anlamak üzere bölgelerin kişi başı gelirlerindeki büyüme oranları çeşitli etmenlere ayrıştırılabilmektedir. Buna göre, kişi başına gelirdeki artış, verimlilik, nüfus içerisindeki bağımlılık oranı (çalışma yaşındaki nüfusun, 15-64 yaş arası, toplam nüfusa oranı), işgücüne katılım ve

yaratılan istihdam olmak üzere dört parçaya ayrılabilir. Her bir bileşenin büyüme oranlarının toplamı ise kişi başı gelirdeki artışı verecektir.

%(İKD/Nüfus) Artışı = % (İKD/İstihdam) Artışı +
% (Çalışabilir Nüfus/Nüfus) Artışı +
% (İş Gücüne Katılım/Çalışabilir Nüfus) Artışı +
% (İstihdam/İş Gücüne Katılım) Artışı

Tablo 2'de bu ayrıştırma sonuçları verilmektedir. Tablonun ilk sütununda 2000 yılı itibarı ve 1987 fiyatları ile kişi başına gelir rakamları tekrarlanmaktadır. İkinci sütunda ise 1980-2000 yılları arasında gösterilen yıllık ortalama büyüme oranları verilmektedir. Örneğin, Türkiye genelinde 1987 fiyatları ile 2000 kişi başı geliri 1.650 lira civarındadır ve bu rakama 1980'den bu yama yılda %2 büyüyerek ulaşılmıştır.

Tablo 2: İBBS-1 Bölgeler Bazında Kişi Başı İl Katma Değeri Artışı Ayrıştırması, 1980-2000 (Yıllık, %)

	Göreli Kişi Başına İKD, 2000	İKD/ Nüfus	İKD/ İstihdam	Çalışa-bilir Nüfus/ Nüfus	İş Gücüne Katılım/ Çalışa-bilir Nüfus	İstihdam / İş Gücüne Katılım
Türkiye	*1.649,2*	*2,00*	*2,38*	*0,71*	*-0,81*	*-0,28*
İstanbul	1,58	1,26	0,94	0,43	0,29	-0,40
B. Marmara	1,15	2,02	2,44	0,46	-0,72	-0,16
Ege	1,16	1,67	1,85	0,59	-0,57	-0,20
D. Marmara	1,49	2,44	2,78	0,63	-0,73	-0,24
B. Anadolu	1,11	2,39	2,23	0,69	-0,27	-0,26
Akdeniz	0,93	1,63	1,93	0,87	-0,89	-0,27
O. Anadolu	0,69	2,27	2,95	0,94	-1,42	-0,20
B. Karadeniz	0,79	1,74	1,92	0,81	-0,86	-0,14
D. Karadeniz	0,60	1,75	2,06	0,96	-0,96	-0,31
KD. Anadolu	0,37	1,38	2,40	0,70	-1,41	-0,30
OD. Anadolu	0,43	1,23	1,80	0,79	-1,04	-0,33
GD. Anadolu	0,50	1,65	2,72	0,70	-1,30	-0,47

Tablodan görüldüğü gibi büyüme oranları bölgeler arsında farklar göstermekte, İstanbul hariç, 1980 yılında göreli olarak varsıl olan bölgelerde daha yüksektir. Bu da bir anlamda bölgeler arasında uçurumun açıldığı anlamına da gelir. Ayrıştırma bu farkların altında yatan etmenleri anlamaya yardımcı olmak üzere hazırlanmıştır. Aşağıdaki alt bölümlerde her bir etmenin bölgelerdeki değerleri ve bunların büyümeye yaptıkları katkı incelenmektedir.

2.2.1. Çalışabilir Nüfus Oranı

Kişi başına geliri arttırmanın bir yolu çalışan sayısını arttırmaktır. Aynı nüfus içerisinde daha çok çalışan olması daha fazla gelir yaratılması anlamına

gelecektir. Tablonun dördüncü sütununda çalışabilir nüfusun toplam nüfusa oranındaki artış verilmektedir. Buna göre 1980-2000 yılları arasında Türkiye genelinde çalışabilecek yaştaki nüfus yılda %0,7 oranında büyümüştür ve kişi başına gelir artışının üçte birini açıklamaktadır. Türkiye nüfusunun gençliğinin getirdiği bir fırsatı olduğu ve bunun ekonomik gelişmeye olumlu yönde etki yaptığı anlaşılmaktadır.

Bu oran görece daha yoksul olan ve tablonun alt tarafında yer alan bölgelerde daha yüksektir. Yani, yoksul bölgelerde demografik fırsat daha büyüktür ve bu bölgelerin kalkınmasında daha önemli rol oynamaktadır. Nitekim Tablo 3'te gösterildiği gibi genç nüfusun (0-14 yaş nüfusu) toplam nüfus içindeki payı doğu ve güneydeki bölgelerde daha yüksektir. Bu da demografik yapının bu kesimde yer alan illerin kalkınmasında gelecekte de önemli rol oynayacağını göstermektedir.

Tablo 3: Nüfus Özellikleri

	1980-2007		**2007**		
	Nüfus Artış Hızı	**Doğur-ganlık Hızı**	**0-14 Yaş Arası Nüfus/ Nüfus**	**15-64 Yaş Arası Nüfus/ Nüfus**	**65+ Yaş Nüfus/ Nüfus**
Türkiye	*1,7*	*30,5*	*26,4*	*59,7*	*6,9*
İstanbul	3,6	26,6	24,2	63,4	6,4
B. Marmara	1,1	22,1	19,6	61,0	9,1
Ege	1,7	24,4	21,7	61,3	8,3
D. Marmara	2,3	26,1	23,3	61,6	7,6
B. Anadolu	1,5	26,8	24,2	61,9	7,2
Akdeniz	2,0	31,4	27,2	59,9	6,6
O. Anadolu	0,8	31,7	27,1	58,0	7,2
B. Karadeniz	0,0	26,2	23,4	57,7	8,8
D. Karadeniz	-0,4	26,4	23,9	57,8	7,9
KD. Anadolu	0,1	41,6	33,3	55,0	5,5
OD. Anadolu	1,1	44,7	35,3	54,7	4,7
GD. Anadolu	2,6	51,3	38,9	52,6	4,1

Doğurganlık Hızı 0-4 Yaş çocuk sayısının 15-49 yaş arası kadın sayısına bölümü olarak hesaplanmıştır.

Benzer şekilde, doğurganlık hızının yüksekliği, yine bu bölgelerde gelecekte daha çok çalışabilecek yaşta nüfus olacağını göstermektedir. Öte yandan, nüfus artış hızına bakıldığında ise bunun tersi bir rakam ortaya çıkmaktadır. Özellikle sanayinin yoğun olarak konumlandığı İstanbul ve Doğu Marmara bölgelerinde nüfus artış hızı çok daha yüksektir. Bunun anlamı, aslında, görece yoksul bölgelerde nüfus dinamiklerinden ortaya çıkan fırsatın göç yoluyla batıya kaçtığıdır. Nitekim içgöç rakamları bunu doğrular niteliktedir.

2.2.2. İşgücüne Katılım

Çalışabilir yaştaki nüfusun artması sonucu ortaya çıkan gücün ekonomik güce dönüşebilmesi, gelirleri arttırabilmesi için, bu nüfusun çalışmak istiyor olması gerekmektedir. Bu anlamda da işgücüne katılım büyük önem taşımaktadır. Tablo 2'nin beşinci sütununda işgücüne katılma oranlarındaki değişim verilmiştir.

Türkiye genelinde işgücüne katılım son yirmi yılda yıllık %0,8 oranında azalmıştır. Bir önceki bölümde nüfus dinamiklerinden ortaya çıkan fırsatın kullanılamamış olduğu, hatta işgücüne katılım oranının düşmesi ile birlikte demografik katkının eksiye döndüğü görülmektedir. Bu durum İstanbul dışındaki tüm bölgelerde geçerlidir ve yoksul bölgelerde işgücüne katılım oranındaki azalma çok daha yüksektir.

Tablo 4, 2006 yılı sonu itibari ile bölgelerdeki işgücüne katılım oranlarını göstermektedir. Türkiye genelinde işgücüne katılım oranı %48'dir. Yani 15-64 yaşları arasındaki nüfusun yarısından fazlası çalışmamakta, çalışmak için iş aramamaktadır. Bu rakam Güneydoğu Anadolu bölgesinde %34,5 ile en düşük seviyededir.

Tablo 4: İşgücüne Katılım Oranları, 2006 (%)

	Toplam	Erkek	Kadın
Türkiye	***48,0***	***71,5***	***24,9***
İstanbul	48,0	73,2	21,8
B. Marmara	53,0	74,9	31,1
Ege	48,8	71,2	26,6
D. Marmara	49,6	72,7	26,1
B. Anadolu	45,2	70,1	20,7
Akdeniz	50,1	73,2	27,5
O. Anadolu	43,1	68,6	19,0
B. Karadeniz	54,2	73,4	36,5
D. Karadeniz	62,3	74,8	50,1
KD. Anadolu	49,8	73,4	28,0
OD. Anadolu	42,8	67,8	20,4
GD. Anadolu	34,5	63,9	6,5

İşgücüne katılım sorunu en çok kadınlarda görülmektedir. Kadınların işgücüne katılım oranı, Türkiye genelinde %25'in altındadır. Güneydoğu Anadolu bölgesinde is bu oran %6,5'e düşmektedir. Unutulmaması gereken bu rakamların kent ve kır ayrımı olmaksızın verilmiş olmasıdır. Aynı dönemde kentsel alanlarda kadınlarda işgücüne katılım %20'nin altındadır. Bir başka deyişle, nüfusu 20.000'in üzerinde olan yerleşim merkezlerinde her beş kadından dördü işgücüne katılmamaktadır.

İşgücüne bu kadar düşük katılımın nedenleri ise Tablo 5'te gösterilmiştir. Erkekler ile kadınların katılmama nedenleri iki farklı soruna işaret etmektedir. Erkeklerin katılmama nedenlerinin başında öğrenci ve emekli olmaları gelmektedir. Yıllarca uygulanan erken emeklilik uygulaması çalışabilecek yaşta

son derece değerli emek gücünü işgücünün dışına itmektedir. Kadınların başat katılmama nedeni ise ev işi ile uğraşıyor olmalıdır. Bu durum, kültürel bir sorundan kaynaklanıyor olabileceği gibi, evde yapılan üretimin piyasadaki göreli fiyatının çok yüksek olmasından kaynaklanıyor olabilir.

Fakat bölgeler arası farkı açıklayan en önemli gösterge 'umutsuz' olarak gösterilmiş olan ve iş bulma ümidini yitirdiğini söyleyen kitleden kaynaklanmaktadır. Gelişmiş bölgelerde iş bulma ümidini yitirdiği için işgücü piyasasından çekildiğini söyleyenler katılmayanların, en çok, %7'sini oluşturmaktadır. Oysa doğuda bu rakam %22'lere kadar çıkmaktadır. Bölgeler arası farkın en önemli nedenlerinden biri umutsuzluktur.

Tablo 5: İşgücüne Katılmama Nedenleri, 2006 (%)

	Erkek			Kadın		
	Umut-suz	Öğrenci-Emekli	Ev İşi	Umut-suz	Öğrenci-Emekli	Ev İşi
Türkiye	***9,2***	***79,7***	***0,0***	***3,1***	***18,9***	***70,9***
İstanbul	3,2	88,8	0,0	1,1	18,4	73,0
B. Marmara	5,5	85,1	0,0	4,0	24,9	63,4
Ege	6,1	83,3	0,0	3,9	24,9	60,5
D. Marmara	3,1	86,6	0,0	1,0	19,6	73,0
B. Anadolu	7,0	82,1	0,0	2,6	18,4	75,9
Akdeniz	11,9	75,5	0,0	6,5	18,9	65,2
O. Anadolu	13,3	74,8	0,0	2,9	13,9	76,5
B. Karadeniz	3,6	87,0	0,0	1,8	22,6	69,0
D. Karadeniz	8,4	73,8	0,0	4,0	38,5	41,3
KD. Anadolu	30,9	61,8	0,0	4,4	19,8	72,5
OD. Anadolu	16,0	73,6	0,0	3,8	10,7	82,6
GD. Anadolu	22,0	62,3	0,0	3,7	8,2	84,0

2.2.3. İstihdam ve İşsizlik

Bu kadar 'umutsuz' olması emek piyasasında yaşanmakta olan sorunlardan kaynaklanmaktadır. Tablo 2'nin son sütununda işgücü içerisinde istihdamın payındaki artış rakamları verilmiştir. Türkiye genelinde bu hız, yıllık olarak eksi %0,3 civarındadır. Bir başka deyişle, işgücüne katılanlardan daha azına istihdam yaratılabilmektedir ve bu olgu Türkiye'nin tüm bölgeleri için geçerlidir. Bunun sonucu olarak ta yeterinde kişiye iş bulunamadığından kişi başına gelir artışı ters yönde etkilenmektedir.

İstihdam yaratmada yaşanan sıkıntı bilinen bir durumdur (Altuğ ve Filiztekin, 2006 ve Saygılı vd., 2005). Türkiye'nin yeni bir istihdam politikasına oldukça acil ihtiyacı olduğu görülmektedir. Bu politikanın bölgesel boyutunun da düşünülmesinin gerekliliği, gerek Tablo 5'te verilen işgücüne katılmama nedenlerinden, gerekse de Tablo 6'daki işsizlik rakamlarından anlaşılmaktadır. Her ne kadar işsizlik rakamlarında bölgesel farklar az gibi durmakta ise de,

işgücüne katılımın yoksul bölgelerde daha az olduğu ve bunun da iş bulma umudundaki eksiklikten kaynaklandığı göz önüne alınmalıdır.

Tablo 6: Yaş Gruplarına Göre İşsizlik, 2006 (%)

	2006 HH İşgücü Anketi		
	Toplam	**Erkek**	**Kadın**
Türkiye	***9,9***	***9,7***	***10,3***
İstanbul	11,2	10,5	13,9
B. Marmara	7,1	6,2	9,2
Ege	8,8	8,6	9,4
D. Marmara	9,0	8,2	11,2
B. Anadolu	11,6	9,9	17,0
Akdeniz	12,0	11,7	12,8
O. Anadolu	10,9	10,5	12,4
B. Karadeniz	6,1	6,7	5,2
D. Karadeniz	5,7	6,2	5,0
KD. Anadolu	5,3	6,5	2,4
OD. Anadolu	11,3	12,3	8,4
GD. Anadolu	14,0	14,6	8,4

Daha önceki bir alt bölümde Türkiye nüfusunun gençliğinin bir fırsat yarattığı belirtilmişti. Ancak, işsizliğin gençler arasında daha önemli bir sorun olduğu düşünülürse, bu fırsatın tehdide dönüşme riskinin de az olmadığını kabul etmek gerekir. 2000 yılı nüfus sayımından elde edilen verilere göre, 15-24 yaş grubundaki işsizlik oranı 25-64 yaş grubunun oranından 1,5 kat daha fazladır. Yine genç yaş grubu işsizlik oranlarında bölgeler arasındaki fark bir üst yaş grubundakinden daha yüksektir. İstihdam politikalarında, bölgesel boyutta yaşın da önemli bir etmen olarak ele alınması gerekmektedir.

2.2.4. Verimlilik

Kişi başına düşen gelirli arttırmanın bir yolu da, çalışan sayısını sabit tutarak çalışanların verimliliğini arttırmaktır. Nitekim Tablo 2'nin üçüncü sütununda verilen rakamlar, Türkiye'de 1980-2000 yılları arasında gelişmenin arkasında yatan en önemli unsurun verimlilik atışı olduğunu göstermektedir. Kişi başına gelir yıllık olarak %2 artarken, emek verimliliğindeki artış %2,4 oranında gerçekleşmiştir. Bu da çalışanların etkinliği arttığı halde bunun refaha yansımadığını göstermektedir.

Verimlilik artışının bölgeler arasında çok farklı olmadığı görülmektedir. Bu da bölgeler arasında bir yakınsam ya da ıraksama olmadığını, göreli konumların korunduğunu, gösterir. Oysa iktisat yazını, özellikle de neo-klasik büyüme modeli verimi görece düşük olan bölgelerin daha hızlı büyümeleri gerektiğini iddia eder. Türkiye'de böyle bir gelişmenin olmamasında en temel etmenlerden biri bölgelerdeki sektörel yapıdır.

Tablo 7'de bölgelerde yaratılan katma değer içerisinde sektörlerin payı gösterilmiştir. Türkiye toplamında tarımın payı %15'in altında, sanayinin payı ise

%37 civarındadır. Bir uçta tarımın neredeyse hiç olmadığı, yüksek sanayi ve hizmet bölgesi olarak İstanbul, diğer uçta ise üretime tarımın büyük oranda hâkim olduğu ve sanayisi oldukça küçük Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi yer almaktadır. Sektörel yapılardaki bu farklılığın önemli olmasının nedeni ise sektörler arası verimlilik farkları olmasıdır. Türkiye'de toplam emek verimliliği yüz ise tarımdaki verimlilik sadece 30,4, yani toplamın üçte birinden daha düşük bir rakamdır. Buna karşılık sanayi verimliliği ortalamanın iki katından daha fazladır.

Dikkat edilirse, tarımın Türkiye ortalamasından daha düşük verimliğe sahip olmanın ötesinde, tablonun alt tarafında yer alan bölgelerde, tarım daha da verimsizdir. Bu bölgelerde başat üretimin tarımsal ürünlerde olması, bölgeler arasındaki farklılıkların kapanmasını engellemektedir.

Tablo 7: Sektörel Yapı ve Göreli Verimlilik, 2000

	Bölgesel KD İçinde Payı			**Verimlilik**			
	Tarım	**Sanayi**	**Hizmet**	**Tar.**	**San.**	**Hiz.**	**Top.**
Türkiye	*14,7*	*36,6*	*48,7*	*30,4*	*203,6*	*145,0*	*100,0*
İstanbul	0,5	37,6	61,9	11,4	171,8	203,3	175,5
B. Marmara	24,3	40,4	35,3	44,8	215,9	103,8	93,4
Ege	17,4	38,8	43,8	34,3	213,3	138,9	99,5
D. Marmara	12,3	55,0	32,7	42,3	287,3	144,7	141,3
B. Anadolu	11,4	30,3	58,3	39,0	211,4	144,9	119,4
Akdeniz	20,3	29,1	50,5	34,5	204,5	148,8	93,3
O. Anadolu	25,1	32,4	42,5	26,9	185,7	123,0	68,9
B. Karadeniz	22,2	34,2	43,6	23,8	211,3	134,2	70,4
D. Karadeniz	25,7	24,0	50,3	20,8	136,6	128,9	55,6
KD. Anadolu	38,4	14,1	47,5	21,2	86,0	67,0	37,3
OD. Anadolu	29,4	26,9	43,7	21,0	191,4	75,9	47,3
GD. Anadolu	26,4	29,7	43,9	27,6	177,2	101,5	64,2

Bu biçimde, tarımda uzmanlaşma, kalkınma açısından ciddi sorunlar yaratmaktadır. Oysa uluslararası ticaret kuramından yola çıkarak, bölgelerin faktör girdi yoğun oldukları sektörlerde uzmanlaşmalarının ve diğer bölgelere göre karşılaştırmalı üstünlükler sağlamalarının, hem bölgenin hızla büyümesi anlamına gelmesi, hem de karşılıklılık ilkesi gereği, diğer bölgelerin büyümesine de olumlu etki yapması beklenmektedir. Aynı zamanda, bölgelerin farklı ürünlerde uzmanlaşmalarının, ülke genelinde, sektörlere gelebilecek dışsal şoklara karşı riskin dağıtılabilmesini de mümkün kılacağı umulmaktadır. Küresel piyasalarda meydana gelen çeşitli değişimler sadece belirli bölgeleri etkileyecek, karşılıklı paylaşım ve eşgüdüm sağlanabildiği takdirde bu şokların etkisi her bölgede daha az hissedilebilecektir. Ancak, elimizdeki verilere göre Türkiye'de illerin uzmanlaşma ölçütlerinde önemli bir değişiklik gözükmemektedir. İstanbul, Ankara ve İzmir ile bunların yakınlarındaki az sayıda il dışarıda bırakılırsa, ülkenin tamamında tarım en çok istihdam edilen sektör olarak ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak uzmanlaşmadan beklendiği gibi olumlu bir etki doğmamaktadır.

Uzmanlaşma, uluslararası ticaret kuramının öngördüğü ve olumlu bulduğu bir gelişme iken, yeni ekonomik coğrafya modelleri yığınlaşmanın önemine vurgu

yapmaktadırlar. Bir yandan ölçek ekonomilerinin varlığı, ileri- ve geri bağıntılar firmaların belirli bir bölgede toplanmasına, yığınlaşmasına (agglomeration) neden olurken, artan kalabalıklaşma (izdiham, congestion) firmaların coğrafî olarak yayılmasına neden olacaktır. Bu iki güçten, merkezcil (centripetal) ve merkezkaç (centrifugal) güçlerden, hangisinin daha etkin olduğuna bağlı olarak bölgesel üretimin yapılanması beklenmektedir.

Tablo 8'de ana sektörler ve imalat sanayi içerisinde yığınlaşma ölçütü ve büyük illerin toplam istihdam içerisindeki payları verilmektedir. Yığınlaşma ölçütü, sektörün tüm bölgelere eşit dağıldığı durumda sıfır değerini verecektir, yığınlaşma ile birlikte bu değer artacaktır. Tablodan çıkan sonuç Türkiye'de yığınlaşmanın ana sektörler itibariyle, ama özellikle de imalat sanayii içerisinde arttığı yönündedir.

Tablo 8: Yığınlaşma

	Yığınlaşma Ölçütü		**Büyük İllerin Payı[a]**
	1980	**2000**	**2000**
Ana Sektörler			
Tarım	0,280	0,379	0,092
Sanayi	0,587	0,598	0,487
Hizmetler	0,383	0,297	0,400
Türkiye[b]	0,345	0,377	0,262
İmalat Sanayii			
Gıda, İçki, Tütün	0,696	0,714	0,347
Dok. ve Giyim Eşyası	0,448	0,479	0,434
Orm. Ürün. ve Mob.	0,523	0,828	0,344
Kağıt ve Basım	0,587	0,764	0,779
Kimya	0,440	0,578	0,710
Taş ve Toprak	0,654	0,783	0,324
Metal	0,530	0,744	0,546
Metal Eşya	0,413	0,367	0,613
Diğer İmalat	0,844	1,260	1,000
Türkiye[b]	0,601	0,803	0,498

[a] *Ankara, İstanbul, İzmir ve Kocaeli'ni kapsamaktadır.*
[b] *Ağırlıklı Ortalama*

Yığınlaşmanın Türkiye'de verimlilik artışına olumlu etki yapacak yönde geliştiğini söylemek mümkündür. Ancak, bölgesel açıdan bakıldığında, yığınlaşmanın teknoloji içeriği yüksek ürünlerde batı bölgelerinde olduğu da görülmektedir. Bu anlamda, bölgesel farkların kapanmasından çok açılmasına yönelik bir gelişme izlenimi edinilmektedir. Ancak, bu konuda yeterli veri ve çalışma olmadan iddialarda bulunmak doğru olmayacaktır.

Verimliliği arttıran bir başka unsur kuşkusuz insan sermayesidir. Bölgeler arası gelir farklarından daha belirgin olarak eğitim farkları olduğu çeşitli eğitim istatistiklerinden anlaşılmaktadır.

Tablo 9: Ortalama Bitirilen Okul Yılı, (15-64 Yaş Grubu)

	Toplam		Erkek		Kadın	
	1980	2000	1980	2000	1980	2000
Türkiye	***4,8***	***7,3***	***6,1***	***8,2***	***3,6***	***6,3***
İstanbul	6,5	8,1	7,3	8,7	5,6	7,5
B. Marmara	5,1	7,5	5,8	8,1	4,3	6,8
Ege	5,1	7,4	6,1	8,1	4,1	6,7
D. Marmara	5,3	7,6	6,3	8,4	4,2	6,8
B. Anadolu	6,0	8,3	7,3	9,1	4,8	7,5
Akdeniz	4,8	7,3	6,0	8,2	3,5	6,4
O. Anadolu	4,2	7,1	5,8	8,2	2,9	5,9
B. Karadeniz	4,1	6,8	5,3	7,8	2,9	5,7
D. Karadeniz	4,1	7,1	5,9	8,3	2,6	5,9
KD. Anadolu	3,8	6,4	5,4	7,9	2,2	4,9
OD. Anadolu	3,4	6,1	4,9	7,8	1,8	4,5
GD. Anadolu	2,9	5,4	4,5	7,1	1,4	3,8

Tansel ve Güngör'ün (1997) yaptıkları çalışmada ulaşılan sonuç Türkiye'de insan sermayesi konusunda ve bölgeler arasında büyük farklar olduğu ancak bunların kapanmakta olduğudur. Ne var ki, Tablo 9'da durum bunun çok hızlı olmadığını göstermektedir.

Son yirmi yılda ortalama kişinin bitirdiği okul yılı anlamında insan sermayesinde ciddi gelişme olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle de kadın nüfusun ortalama bitirdiği okul yılı hızla artmış, erkeklerle olan aradaki fark kısmen kapanmıştır. Benzer şekilde bölgeler arasındaki fark da kapanmaktadır. Fakat başlangıçta var olan doğu ile batı arasındaki fark hâlâ önemli boyuttadır. Özellikle de kadın nüfus için bu durum çok daha geçerlidir ve bir ölçüde doğu bölgelerinde kadınların işgücüne katılımlarının düşük olmasını da açıklamaktadır.

Tablo 10: Yüksek Okul Mezunlarının Bölgelere Dağılımı, (15-64 Yaş Grubu, 2000 Yılı, %)

	Toplam	Erkek	Kadın
İstanbul	22,1	20,4	24,9
B. Marmara	4,3	4,3	4,2
Ege	14,5	13,9	15,5
D. Marmara	8,3	8,4	8,0
B. Anadolu	15,3	14,5	16,7
Akdeniz	12,5	12,6	12,5
O. Anadolu	4,4	4,9	3,7
B. Karadeniz	5,2	5,5	4,7
D. Karadeniz	3,6	3,9	3,0
KD. Anadolu	2,2	2,6	1,5
OD. Anadolu	3,3	3,8	2,4
GD. Anadolu	4,4	5,1	3,1

İnsan sermayesinin bölgesel dağılımını biraz daha nitelemek için yüksek okul mezunlarının bölgelere dağılımı Tablo 10'da verilmiştir. Tabloda gösterilmemekle beraber, en üst düzeyde eğitim almış nüfusun %42'si üç büyük kentte yaşamaktadır. Tablonun üst yarısında yer alan ve daha önce görece daha zengin olduğu belirtilen bölgeler ise %77, kadın nüfus içerisinde ise %82 paya sahiptir. Sonuç olarak, her ne kadar okul yılı ölçütüne göre bölgeler arası bir yakınsama var gibi gözükse de, en yüksek eğitimli ve dolayısıyla teknolojik gelişmeyi daha kolay özümseyebilecek olan nüfus gelişmiş bölgelerde yer almaktadır.

2.3. Gelir Dışında Farklar

İktisat kuramları genellikle gelişmeyi kişi başına gelir ile ölçmektedirler. Kuşkusuz, bu tek başına yeterli bir ölçüt değildir. Ancak yapılan çalışmalar göstermektedir ki, gelir ile diğer kullanılan bütün göstergeler arasında çok yakın bir ilişki vardır ve kişi başına gelir bu ölçütler için çok iyi bir tahmin edicidir. Gerçekten de diğer birçok konuda bölgesel farklar kişi başına gelirdekine benzer bir seyir izlemektedir.

Şekil 3'te bazı göstergelerin il bazında dağılımının resimleri verilmektedir. Daha önce Şekil 1'de olduğu gibi batı ile doğu arasında belirgin ayrım, tüm şekillerde gözükmektedir.

Şekil 3: Çeşitli Göstergelerle İl Bazında Bölgesel Farklar

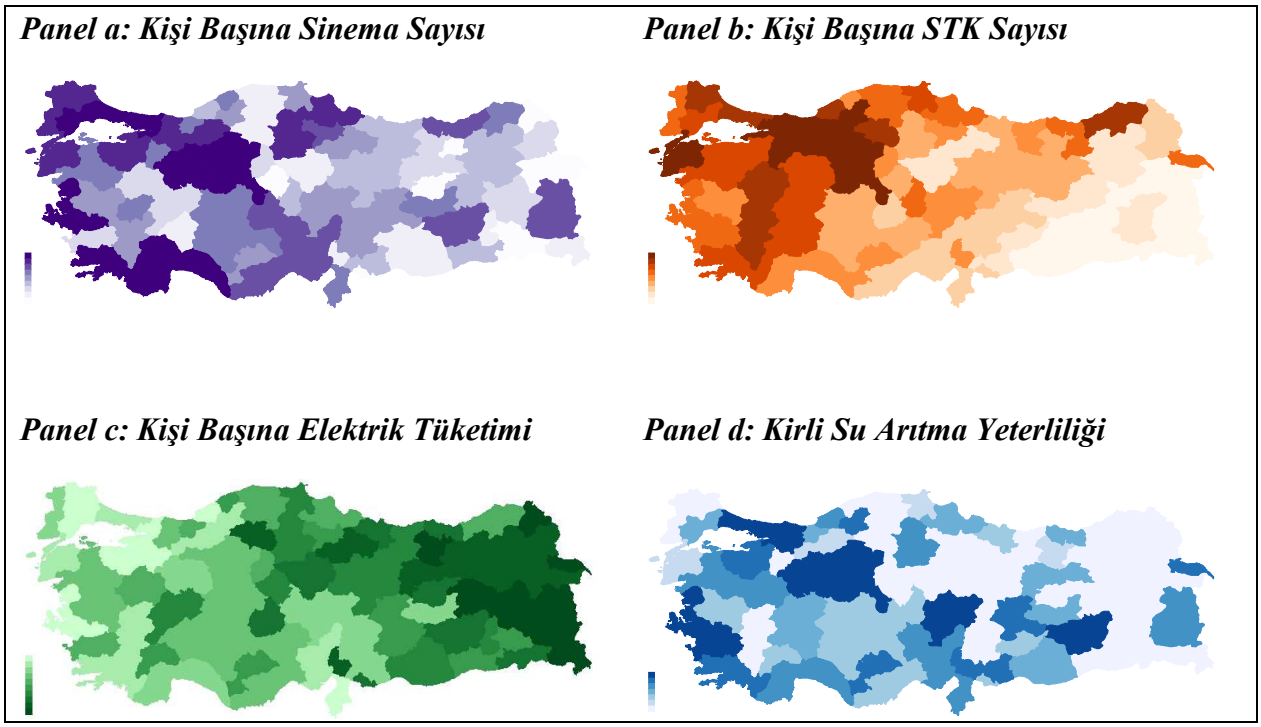

3. Bölgesel Politikalar

Bölgesel kalkınma, çok çetrefil bir sorundur ve genellikle iktisadi büyüme ile özdeş olarak kullanılmaktadır. Bu yaklaşım, iktisadi büyümenin, kalkınmanın daha 'yumuşak' alanlarında – sosyal, kültürel ve siyasi alanlarında – da doğrudan refahı arttıracağı varsayımını zımnen kabul etmektedir. Böyle olunca da oluşturulan politikalarda iktisadi sorular daha ağırlık kazanmaktadır.

Öte yandan iktisadi büyüme *etkinliğin* artması ile mümkündür, o zaman, politikalar bu konuya odaklanmalıdır. Buna karşılık, bölgesel kalkınmayı '*sosyal dışlama*' ('social exclusion') ya da 'sosyal dışlanmışlık' olarak algılayan yaklaşımın önerdiği politikalar bir önceki ile kimi zaman tam bir karşıtlık taşımaktadır. Ne var ki, sosyal dışlama ile ne kastedildiği de oldukça muğlâktır. Çoğunlukla, "mahrumiyet/yoksunluk", "kutuplaşma" ve "farklılaşma" kavramaları ile beraber ele alınmakta olup, bunlar arasındaki ayrımlar yeterince iyi ifade edilmediğinden (Armstrong ve Taylor, 2000), karışıklık yaratmakla beraber, kabaca, 'maddi ve/veya diğer araçları olmayan bireylerin sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel hayata katılımları' (Brennan ve diğ, 1998) olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamda, iktisadi yaklaşımı da içeren sosyal dışlama yaklaşımına, iktisatçılar tarafından '*hakkaniyet*' ('*denkserlik*', '*equity*') sorusu da denmektedir. İktisat yazını içerisinde 'etkinlik' ile 'hakkaniyet' arasında çoğu zaman "ödünleşim" ilişkisi ("trade off") olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla politikaların belirlenmesinde bu iki soruya verilen önem belirleyici olmaktadır.

Bölgesel politikaların nasıl olması gerektiğinden önce sorulması gereken soru, devlet müdahalesinin gerekliliği üzerine olacaktır. Bu konudaki önermelerine göre iktisat kuramlarını iki grupta toplamak mümkündür: müdahale, çok özel durumlar haricinde, gerekmez diyen neo-klasik yaklaşım ve diğerleri.

Neo-klasik kurama göre bugün gözlemlenen bölgeler arası eşitsizlik doğal bir sürecin parçasıdır. Zaman içerisinde, piyasalar yoluyla kaynakların en etkin kullanımı sağlanacak, bu şekilde de bölgeler arasında eşitsizlik ortadan kalkacaktır. Piyasalar -- arz, talep ve bunların dengesi, ünlü 'görünmez el' sayesinde -- üretici ve tüketicilerin gerçek değerlemelerini yansıtırlar. Üretimde etkinliği sağlayan bu yapı, aynı zamanda sosyal değerlemeyi de yansıttığından hakkaniyeti de sağlar. Dolayısıyla, hakkaniyet amaçlı devlet politikaları, piyasaların çalışmasını engelleyerek, hem etkinliği azaltmakta hem de aslî amaçlarının tam tersi sonuçlar doğurmaktadırlar. Eğer devlet müdahale edecekse, bu sadece ve sadece, ekonomi dışı zor ile piyasaların çalışmasını engelleyen güçleri ortadan kaldırmak üzere olmalıdır.

Fakat yapılan uygulamalı çalışmalar neoklasik iktisadın temel varsayımlarının geçerliliği konusunda önemli ölçüde şüphe uyandırmıştır. Son zamanlarda matematiksel modellemede gösterilen gelişme ile bu varsayımların terk edilmesi halinde ortaya çıkacak sonuçların anlaşılması, müdahalenin gerekliliği savını güçlendirmeye başlamıştır.

Müdahale konusunda en eski yaklaşımlardan biri Marksgil kuramdan gelmektedir. Özü itibari ile kapitalist sistemin eşitsizlik yarattığı ve istikrarsız olduğu gerekçesi ile müdahalenin mutlak olduğu vurgulanmaktadır. Ancak müdahale, sadece bölgesel politikalar çerçevesinde kalacak ise bunun olumlu sonuç vermesini

beklememek gerekir, çünkü bu politikalar kapitalist yapının yeniden üretilmesini sağlamaktan öteye gidemeyecektir.

Bunun dışında müdahale önermesinde bulunan kuramlar, temel olarak, dışsallıklar üzerinde durmakta, piyasaların etkin ve adil çalışamamasının nedenini bu tür etkilere bağlamaktadır. Ne tür bir dışsal ekonominin var olduğu müdahale şeklini ve araçlarını belirleyecektir. Dolayısıyla müdahalenin hangi temel ilkeler üzerinde odaklanması gerektiği ve araçları konusunda bu kuramlar birbirlerinden farklılık göstermektedir. Bölgelerin ekonomik, sosyal ve coğrafi yapılarının belirlenmesine yarayacak görgül (ampirik) çalışmalar politikaları ve araçların seçimini kolaylaştıracaktır.

Ancak araçların ne olduğunun belirlenmesinden önce, oluşturulacak politikaların temel ilkelerinin tartışılması gerekmektedir. Baldwin ve diğ. (2003) ile Ottaviano'nun (2003) çalışmaları Yeni Ekonomik Coğrafya modelleri çerçevesinde de olsa bu konuda oldukça yol göstericidir.

Bölgesel kalkınma politikaları, dışsal ekonomilerin var olduğu durumlarda ortaya çıkan altı temel etkiyi dikkate alacak şekilde tasarlanmalıdırlar. Bunlardan ilki, ***bölgesel yan etkiler***dir. İktisadi hayatın mekânsal dağılımı ülke genelinde üretimin etkinliği ile çok yakından ilişkilidir. Bir bölgenin ne kadar refah yaratabileceği, bu dağılım sonucu belirlenecektir. Öte yandan, aynı şekilde ülke düzeyinde hakkaniyetin de bu dağılıma bağımlı olduğu açıktır. O nedenle, ***bölgesel olmayan her politikanın bölgesel etkisi olacağını*** gözden çıkartmamak gerekir. Örneğin, ülke çapında enflasyona yönelik politikaların bölgeler üzerinde farklı etkileri olacağını kabul etmek gerekmektedir. Düşen enflasyon ülke riskini azaltırken, bölge risklerinin daha fazla görünür olmasına yol açacaktır. Yine, Baldwin ve diğ. (2003) çalışmalarında politika yapıcılarının tek boyutlu düşünme eğiliminde olduklarına, maliye uzmanlarının sadece maliye konularında, rekabet uzmanlarının sadece rekabet konusunda odaklanmasına, dikkat çekmekte ve bu tür yaklaşımların bölgesel kalkınmaya olumsuz etki yapacağını iddia etmektedirler.

İkinci önemli etki ***bölgesel bütünleşim*** (entegrasyon) ya da bölgeler arası ticaretin serbestleşmesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Bölgeler arasında, fiziksel, sosyal ve yönetim farkları azaldıkça, son tüketim ve ara mallarının bölgeler arası taşınma maliyetleri düşecektir. Bu da, firmaları yer seçiminde rahatlatacak ('footloose'), büyük piyasaların yakınlarında, üretim etkinliği azaltacak biçimde, yığınlaşmalarına neden olacaktır. Politikaların sonucu açısından, mal ve faktör ticaretinin kolaylaşması, bölgelerarası farklı vergi, teşvik ve desteklerin uygulamalarının bölgesel yığınlaşmalara yol açması ve bu yolla da toplam etkinlik ve bölgesel gelir dağılımı üzerine daha fazla etki eder hale gelmesi demektir.

Bölgesel politikalar tasarlanırken dikkat edilmesi gereken bir başka etki, ***eşik etkisi***dir. Herhangi bir nedenle bölgeler arasında malların ve faktörlerin geçişkenliği önemli ölçüde kısıtlı ise, uygulanacak politikaların hiçbir etkisi olmayabilir. Dolayısı ile, eşik değeri aşılamayacak ise, bölgesel politikalarda yapılan kısmî ayarlamalar, düzenlemeler tümüyle etkisiz kalacaktır. Örneğin firmaların bir bölgede yığınlaşmasını açmak üzere daha geri kalmış bölgeye verilen teşvikler yeterince büyük değilse, sadece kaynak israfı olmaktan öteye gidemeyecektir.

Ancak eşiğin aşılmasını sağlayacak kadar güçlü müdahaleler olduğunda, bu politikanın sonuçlarının kalıcı olacağını da göz ardı etmemek gerekmektedir. ***Kitlenme etkisi*** (lock-in effect) denilen, bölgede yığınlaşma ve bunun sonucu hızlı büyüme başladığında ve ya, aksi şekilde, bir kere bölgeden kaçış başladığında bunu durdurmanın zor olması, bölgesel eşitsizliğin artarak sürmesini getirecektir. Dolayısıyla, kimi zaman geçici politikalar kalıcı sonuçlar doğurabilmektedir.

Eğer malların ve faktörlerin bölgelerarası dolaşımı önünde hiçbir (fizikî ve/veya idari) engel yoksa, ve iktisadî yapıda dışsallıkların olduğunu varsayarsak, küçük müdahaleler sonucu endüstrilerin hangi bölgede yığınlaşacağını kestirebilmek mümkün değildir. Bu durumda herhangi bir endüstrinin bir kısmını başka bir bölgeye taşımak üzere verilen teşviklerin tamamen ilgisiz bir endüstriyi tümüyle o bölgeye taşıması, ***seçme etkisi*** nedeni ile olası bir durum yaratmaktadır.

Son olarak ***eşgüdüm etkisi***nin önemi unutulmamalıdır. Bireylerin beklentilerinin kendi kendisini doğru çıkaracak kehanetlere dönüşebilmesi eşgüdüm ihtiyacını doğurmaktadır. Bir firmanın nerede kurulacağı önemli ölçüde o firmanın sahibinin diğer firmaların nerede kurulacağını beklentisine dayanmaktadır. Örneğin politika yapıcılar tarafından uygulanacağı söylenen bir politika, diyelim ki bir bölgeden otoyol geçeceği, eğer ekonominin oyuncuları tarafından inanılır kabul edilir ve bu bölgede arazinin değerleneceği düşünülürse, o bölgeye akın getirecek, artan talep arazinin değerlenmesini sağlayacaktır. Burada önemli olan otoyolun yapılıyor olması değil, yapılacağına duyulan inançtır. Bir başka deyişle, hiçbir uygulama yapmadan, beklentileri yöneterek bölgesel politika yapılabileceği gibi; hiçbir uygulama düşüncesi olmadan ortaya atılan politika önerilerinin de bölgeleri etkileyeceğini dikkate almak gerekmektedir.

Özetlemek gerekirse, bölgelerarası mal ve faktör akışkanlığının kısıtlı olduğu, üretimde ve piyasalarda dışsallıkların yaşandığı bir ekonomide, hiçbir politika sadece bir bölgeye, bir sektöre özgü olamaz. Makro ya da mikro düzeyde her politik uygulama tüm ülkeyi etkileyecektir. Gelişen teknoloji ve iktisadi uygulamalar mal ve faktör akışkanlığını hızlandırdığı ölçüde bölgesel politikaların etkisi de artacaktır. Bazen politikaların sonuç vermiyor olması işe yaramaz olmalarından değil, yeterince güçlü olmamalarından kaynaklanıyor olabilir. Öte yandan kimi önemsiz ve geçici gözüken politikalar beklenmedik ve büyük etkiler yaratabilir. Son olarak, politika yapıcıların beklenti oluşturma, yönetme ve eşgüdüm sağlayabilme gibi bir yetki ve sorumlulukları vardır. Bununla beraber belirli temel ilkelerin her zaman geçerli olduğu ve bunlara dikkat edilmesi gerektiği açıktır.

4. Sonuç Olarak

Türkiye'de geçmişte uygulanan bölgesel politikaların ne kadar etkili olduğunu ölçebilmemiz mümkün değildir. Ancak şu anda içinde bulunulan durumun, ne ülkenin sürdürülebilir büyümesi açısından, ne de bölgelerarası hakkaniyet açısından tatminkâr olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu konuların ayrıntılı ve derinlemesine tartışılması ve ciddiye alınması gerekmektedir.

Bölgesel kalkınma, çok boyutlu doğası ve doğrusal olmayan yapısı nedeni ile oldukça çetrefil bir sorundur. Bir yanda toplam refahın büyüme hızının ençoklanması, etkinliğin arttırılması, diğer yanda bölgeler arasında hakkaniyetin

sağlanması gibi, iki ayrı ve zaman zaman birbirleriyle çelişebilen amaca ulaşabilecek bir tasarımın oluşturulmasını gerektirmektedir. Bu amaçlardan ilkinin, sürdürülebilir iktisadî büyümenin, tek başına bile, nasıl sağlanacağı, çok geniş büyüme yazınına rağmen, hâlâ tartışma konusudur. Öte yandan, bölgelerin farklı üretim yapıları ve dışsallıklar, ülke genelinde büyüme sağlamaya yönelik politikaların bölgeler arası farklılıkların ve gelir uçurumlarının açılmasına neden olabileceğine işaret etmektedir.

İkinci amacın, hakkaniyetin, tanımlanmasında görülen farklılıklar da uygulanacak politikaların seçimini zorlaştırmaktadır. Basit anlamıyla iktisadî eşitliğin ötesine geçilerek, sosyal dışlanma kavramı çerçevesinde oluşturulacak politikalar, sosyal hayatın birçok boyutunu içerecek biçimde kapsam genişlemesini gerektirmektedir. Bu durumda sadece iktisadî politikaların yeterli olamayacağı açıktır.

Bu tartışmalar, bölgesel kalkınma politikası oluşturulurken amacın ya da amaçların çok açık olarak tanımlanmasının önemine işaret etmektedir. Eğer amaç, geçmişte Türkiye'de olduğu gibi, ulusal büyüme ise, bölgesel kalkınmayı hakkaniyet üzerine kurmanın çok tutarlı olmadığının kabul edilmesi gerekmektedir. En azından, hakkaniyetin iktisadî yapı ile değil, sosyal tasarımlarla, gelirlerin yeniden dağıtımı ile sağlanacağı bilinmelidir. Öte yandan hakkaniyet tanımının da açık olması gerekmektedir. Eğer hedeflenen 'fırsat eşitliği', 'eşit işe eşit ücret' ise, bölgeler arasında ortalama kişilerin gelirleri arasında farkların olabileceğinin de bilinmesi gerekir.

Kaynakça

Altınbaş, S., F. Doğruel, ve M. Güneş (2002), 'Türkiye'de Bölgesel Yakınsama: Kalkınmada Öncelikli İller Politikası Başarılı Mı?', *VI. ODTÜ Uluslararası Ekonomi Kongresi*, 11-14 Eylül, Ankara.

Altuğ S.ve A. Filiztekin, (2006), "Productivity and Growth, 1923-2003", S. Altuğ ve A. Filiztekin (der.), *The Turkish Economy: The real economy, corporate governance and reform*, sayfa 15-62, Routledge, Londra.

Armstrong, H. ve J. Taylor (2000), *Regional Economics and Policy*. Blackwell Publishers, Oxford.

Baldwin, R., R. Forslid, P. Martin, G. Ottaviano ve F. Robert-Nicoud (2003), *Economic Geography and Public Policy*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

Brennan, A., J. Rhodes ve P. Tyler (1998), 'New Findings on the Nature of Economic and Social Exclusion in England and the Implications for New Policy Initiatives', *University of Cambridge, Department of Land Economics Discussion Paper*, Sayı 101.

Doğruel, F. ve Doğruel, S. (2003), 'Türkiye'de Bölgesel Gelir Farklılıkları ve Büyüme', Köse, A.H., Şenses, F. ve Yeldan, E. (der.), *İktisat Üzerine Yazılar I: Küresel Düzen, Birikim, Devlet ve Sınıflar-Korkut Boratav'a Armağan* içinde, İstanbul, İletişim Yayınları, Sayfa 287-318.

Erlat, H. (2005), 'Türkiye'de Bölgesel Yakınsama Sorununa Zaman Dizisi Yaklaşımı', Erlat, H. (der.), *Bölgesel Gelişme Stratejileri ve Akdeniz Ekonomisi* içinde, Türkiye Ekonomi Kurumu Yayını, Ankara, Sayfa 251-276.

Filiztekin, A. (1998), 'Convergence Across Industries and Provinces in Turkey', *Koç University Working Paper Series*, Sayı 1998/08.

Gezici, F. ve G.J. Hewings (2003). 'Spatial Analysis of Regional Inequalities in Turkey', *Avrupa Bölge Bilimi 43. Kongresi*nde sunulmuştur.

Karaca, O. (2004), 'Türkiye'de Bölgeler Arası Gelir Farklılıkları: Yakınsama Var Mı?', *Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni* Sayı 2004/07.

Ottoviano, G.I.P. (2003), 'Regional Policy in the Global Economy: Insights from New Economic Geography', *Regional Studies*, Cilt 37, sayfa 665-673.

Saygılı, Ş., C. Cihan ve H. Yurtoğlu (2005), *Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi, Verimlilik ve Büyüme (1972 - 2003)* , TÜSİAD Büyüme Stratejileri Dizisi No: 6, İstanbul.